

МРНТИ 16.21.49

Н.А.Шамшен

«Ғылым ордасы» РМК базасындағы
ҚР БҒМ ҒК ҒЗИ-лардың әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-мен бірлескен
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының I курс магистранты

КЕЙБІР ӨСІМДІКТЕРГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЛЫПТАСҚАН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Өсімдіктер – жаратылыстық дүниедегі тіршілік иелерінің аса үлкен бір тармағы. Олардың адамзатқа, тіптен жер шары мен барша жан-жануарлардың өмір сүруіне тигізер әсері орасан. Оларсыз тіршілік жоқ. Тіршіліктің ажырамас бір бөлігі саналатын осы өсімдіктер сан ғасырлар бойы адамзат танымында екшеліп, тілінен де көрініс табады. Ол тілдің әр деңгейінен де көрініс табады. Қазақ халқының мәдени танымында өсімдіктердің алар орны ерекше. Ол бізде өсімдік атауларының қатысуымен қалыптасқан, ғасырлар бойы тілімізде сақталған тұрақты тіркестерден айқын көрінеді. Өсімдіктерге қатысты мұндай тұрақты тіркестер халықтық таным мен халықтың табиғаттанудағы терең білімінен хабар береді. Міне, халық тіліндегі, соның ішіндегі өсімдіктерге қатысты түрлі деңгейдегі тіл бірліктерінің мәнін ашу, ондағы мәдени семантиканы, этимологиялық негізін тану – аса өзекті мәселелердің бірі. Мақалада тілімізде ежелден бері сақталып келе жатқан өсімдіктерге қатысты тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерге қысқаша лексика-семантикалық талдаулар жасалып, кейбір өсімдік атауларына этимологиялық деректер келтіріледі. Бұл тұжырымдар мен деректер осы салада ғылыми зерттеулер жасаған ғалымдардың пікірлері арқылы дәйектеледі.

Тірек сөздер: өсімдіктердің этимологиясы, өсімдіктерге қатысты тұрақты тіркестер, халық танымы, халық білімі.

Н.А.Шамшен

магистрант I курса магистратуры Института языкознания им.А.Байтұрсынова

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ, ОТНОСЯЩИХСЯ К НЕКОТОРЫМ РАСТЕНИЯМ

Аннотация. В культурном познании казахского народа растения занимают особое место. Это хорошо видно из устойчивых выражений, образованных с участием названий растений, сохранившихся в нашем языке на протяжении веков. Такие устойчивые выражения, относящиеся к растениям, отражают народное познание и сообщают о глубоком знании людей в области естествознания. Один из наиболее актуальных вопросов – раскрытие сущности языковых единиц различного уровня в народном языке, связанных с растениями, признание в них культурной семантики, этимологической основы. В статье сделан краткий лексико-семантический анализ устойчивых словосочетаний и пословиц, относящихся к растениям, которые сохранились в нашем языке с незапамятных времен, приводятся этимологические данные некоторых названий растений. Эти выводы и данные подкрепляются мнениями ученых, проводивших научные исследования в этой области.

Ключевые слова: этимология растений, устойчивые выражения, относящиеся к растениям, познание народа, знание народа.

N.A.Shamshen

The first-year master's student of the Institute of Linguistics
named after A.Baitursynov

ETHNOLINGUISTIC DESCRIPTION OF STABLE EXPRESSIONS RELATED TO CERTAIN PLANTS

Annotation. In the cultural knowledge of the Kazakh people, plants occupy a special place. This is clearly evident from the stable expressions formed with the participation of plant names that have been preserved in our language for centuries. Such stable expressions relating to plants reflect popular knowledge and convey a deep knowledge of people in the field of natural science. One of the most pressing issues is the disclosure of the essence of linguistic units of various levels in the folk language associated with plants, the recognition of their cultural semantics, etymological basis. The article provides a brief lexical and semantic analysis of stable phrases and proverbs related to plants that have been preserved in our language since time immemorial, and provides etymological data for some plant names. These conclusions and data are supported by the opinions of scientists who have conducted scientific research in this area.

Keywords: etymology of plants, stable expressions related to plants, knowledge of the people.

Әрбір халық тілінің ерекшелігі, тіл байлығы, көбінесе, сол халықтың даму барысында, ғасырлар бойы қалыптасқан тұрақты тіркестер қорына байланысты анықталады. Тұрақты тіркестер сол тілде сөйлейтін адамдар мәдениетінің айнасы. Онда халық өмірінің сипаты, ұлттық психологиясы көрініс табады. Соның ішінде өсімдік дүниесіне қағысты тұрақты тіркестердің алатын орны ерекше. Адамзат тіршілігі үшін өсімдік дүниесінің маңызы зор. Жалпы «өсімдік» сөзі XX ғ. жемісі. Оған дейін «өсімдік» сөзінің орнына «көк» сөзі қолданылып келген. Өсімдік – өс [ös] – расти, возрастать етістігінде – абстракт заттық ұғымның атауын тудыратын -ім -өсім /м: өн-ім/ және нақтылы заттың атын тудыратын -дік жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалған /қымыз-дық/ [1, 3].

Жер бетінде өсімдіктің жүзмындаған түрі болса, соншалықты атауы да бар. Өсімдік атауларының қазақ тілінде этимологиялық жағынан арнайы зерттелген емес. Дегенмен де белгілі тіл мамандары – Ә.Қайдаров, Ш. Сарыбаев, Ә.Нұрмағамбетов сияқты аға ғалымдарымыздың еңбектерінен бірлі-жарым болса да өсімдік атауларына этимологиялық талдау жасалғандығын айтуға болады. Мәселен, 1966 жылы шыққан «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» Ш.Сарыбаев «алмұрт» сөзін өз тіліміздегі «ашық қызыл» мағынасындағы, «ал» сөзі мен парсының алмұрт (груша) мағынасындағы «моруд» сөзінің қосылуынан жасалған дегенді айтады. Одан әрі автор «қарақат» сөзін «қаражидек» деп түсіндіреді.

Ә.Қайдаров «меңдуана» (белена, дурман) сөзінің этимологиясына байланысты сол сөздікте: «Бұл сөз Иран тілдерінде «банг» (үнді қарасорасы) және «девана» (ақлынан адасқан, есерсоқ, есуас) деген дербес екі сөздің бірігуінен, яғни қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сәйкес «банг» сөзі мен формасына, «девана» сөзі «дуана» формасына ауысу арқылы жасалған», – дейді.

Ә.Нұрмағамбетов өзінің «Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні» деген кітабында

«аскелді», «боташық», «келімдәрі», «көмбеқонақ» – деген сияқты өсімдік атауларының төркінін ашуға талпынған. Автордың айтуынша, Маңғыстау, Шымкент облыстарының кейбір аудандарында қолданылатын аскелді (асқабақ сөзі) «ас» және «келді» деген екі сөзден тұрады. Мұндағы «келді» сөзінің төркіні – парсының «кәду» (асқабақ) деген сөзі. Бұл сөз парсы тілінен түрікмен тіліне – «кеду» түрінде ауысқан. Түрікменде тұратын қазақтардың тілінен сол туыстас тіл арқылы «кеді» түрінде енген [1, 57]. Өсімдік атауларының этимологиясын ашуда, сондай-ақ, белгілі совет түркологтары Э.В.Севортян, Л.Б.Дмитриева, А.К.Боровков сияқты ірі ғалымдарымыздың да еңбектері зор. Мәселен, Э.В.Севортян өзінің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» деген еңбегінде балдыр, балдырнан, бұршақ, өлең сияқты көпшілік түркі тілдеріне ортақ бірқатар өсімдік атауларына этимологиялық талдау жасап, олардың түп төркіні – көне түркі тілі екендігін айтады [2, 63]. Ал Б.Қалиевтың 3 мыңдай өсімдік атауларын жинастырғанын, ал солардың ішінде 2800-і нағыз халықтық атаулар болғандығын атап өтуімізге болады [1, 10].

Өсімдіктің адам өмірімен тығыз байланыстылығы соншалық, тіпті олар адам табиғатын, оның дүниетанымын, салт-дәстүрін, наным-сенімін, әдет-ғұрпын тіл арқылы суреттеуге дейін еркін араласып, санасына етене сіңісіп кеткен. Өсімдік дүниесінің адам табиғатына тигізіп отырған әсерін біз оны ең алдымен тіл байлығынан, яғни бізге ғасырлар қойнауынан жеткен тұрақты тіркестерден айқын көре аламыз. Мұндай тілдік фактілер кейінгі ұрпаққа тек халықтың дүниетанымынан хабар беретін тіл деректері арқылы ғана жетеді. Ал халықтың жалпы рухани өмірінен, талай ғасырлық тағылым жүйесінен, ұлттық болмысқа тікелей қатысы бар байырғы сөз қазынасынан дерек жинап, оларды қайта жаңғыртып, түрлендіретін тіл білімінің саласы – этнолингвистика. Қазақ этнолингвистикасына академик Ә.Т.Қайдар: «Қазақ тіл білімінде ғылымның бұл саласы жайлы бұрын-соңды арнайы сөз болған емес. Сондықтан да бұл сіздер үшін әрі жаңа, әрі тың проблема болып саналады. Ана тілінің ұшан-теңіз байлығын ғасырлар бойы толассыз толығып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, мұра болып келе жатқан асыл қазынасын мүмкіндігінше толық меңгеріп, ел игілігіне айналдыруды мақсат ететін ғылым салаларының бірі осы – этнолингвистика болса керек», – деп анықтама береді [3, 89].

Ал, өсімдік атауларымен байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестерді этнолингвистика тұрғысынан зерттеу дегеніміз – қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымының негізін салған адамдардың ғылыми еңбектерінің нәтижесінде, олардың мазмұнын, тілдік табиғатын, пайда болуын, қолданылуын, халықтың өзіндік дүние-танымы, салт-дәстүрі, мәдени өмірі, әдет-ғұрпы негізінде сипаттау деген сөз [4, 92].

Қазақ халқы өсімдіктер дүниесіне ертеден-ақ зер салып, көңіл қойған. Қайсысы малға жұғымды, қайсысы пайдалы, қайсысы зиянды екендігін ажырата білген. Өсімдік атауларында халықтың сан ғасырлық тарихы, ұлттық танымы көрініс тапқан. Мысалы, *бетін шиедей қылу, тарыдай көп болсын, жалбызды жерде жан қалар, бетегеден биік, жусаннан аласа, кендірмен байлама, жсыңғылмен айдама* т.б. аталы сөздер осының дәлелі болса керек.

Әрбір өсімдікке қатысты атаулар оған ат қою кезіндегі тандалынған уәжіне (мотивеміне) де байланысты. Халықтық атауларға тән ерекшеліктердің бастысы – ол жасалу жағынан тым қарапайым, ат қою уәжі халыққа тым жақсы таныс, мағынасы жағынан елдің бәріне түсінікті сөздер болып келетіндігі. Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің тағы бір ерекшелігі өсімдік атауларындағы ұйытқы сөздің басқы компонентте келуі. Мәселен, *шай қайнатым, шай әбзелі, шай борлады* т.б. Бұл жөнінде Ә.Болғанбаев, Ғ.Қалиұлы «Фразеологизмдер және оларға ұйытқы сөздер» атты еңбектерінде: «Ұйытқы сөз фразеологизмнің бірінші сөзі болып келуі басты шарт болып табылмайды. Екі компонентті зат есімнен болған фразеологизмде ұйытқы сөз бірінші болып та, екінші болып та тұра

береді. Дегенмен, ұйытқы сөз фразеологизмнің бірінші компоненті болып қолданылуы өте жиі ұшырасатындығын жоққа шығаруға болмайды» – деп жазған болтын [5, 68-72].

Тұрақты тіркестер мазмұны және құрылымдық жағынан жан-жақты. Тілімізде этностың өзіне ғана тән қасиеттерін сипаттайтын этнографизмдерге айналған сөз тіркестері де баршылық. Этнографиялық мәнге ие тілдік бірліктердің көбі тілімізде тіркес ретінде қолданылатын күрделі сөздер мен қалыптасқан фразеологизмдер және мақал-мәтелдер түрінде кездеседі. Мысалы, *шөбі түсті, шөп тартты, шөп басын сындыру, сабан салып жіберу* т.б. *Шөбі түсті* тіркесі *несібесіне бұйырғаны болу* деген мағынаны білдіреді. Мысалы, *саган шөбімді түсіріп кездескеніме мың шүкір* [6, 74]. Ал шөп басын сындыру тұрақты тіркесінің мағынасы біреу бұрын-соңды атқармаған ісін атқарғанда, жақсы мінез-құлық көрсеткенде, келмеген жеріне келгенде, тың әрекет жасағанда, оның бұл ісіне қуанған, таңғалған жұрт *шөп басын сындырыңдар, шөп сындыршы* деген. Ол жақсы нышанға іштей қуанып, оны жақсылыққа жорудың, тіл-көздің сұғынан сақтасын деген ниеттің белгісі болған. Ал *сабан салып жіберу* тіркесінің қалыптасуына сабанның түсі себепкер болуы мүмкін. Себебі ертеректе сапарда жүрген жолаушыға артта қалған ет жақын туыстары қапынасушылар арқылы жіберетін сәлемдеменің ішіне сары сабанның сабақтарын қоса салып жіберетін салт болған. Бұл ырым бойынша өзіңді сағынып, оралуыңды сарғая күтіп, жүзіміз осы сары сабандай болды деп өздерінің сағыныш сезімдерін жеткізетін болған. Халық тілімен бірге жасасып, бірге өмір сүріп келе жатқан өсімдіктің бірі – *жалбыз*. Жалбыздың мынадай түрлері бар: су жалбық, ұзын жапырақты жалбыз, арық жалбыз, бұйра жалбыз, кермек жалбыз [7, 58]. Жалбыз сөзінің қатысуымен жасалған тұрақты тіркестер баршылық. Мысалы, *жылан жалбыздан қашады, жалбыз аузын ашады; көлден кетсе, жалбыз мұң, елден кетсе, жалғыз мұң; жалбызды жерде жан қалар* т.б. Бұл тұрақты тіркестердің қалыптасуына жалбыз өсімдігінің ерекшелігі, яғни өзіне тән иісі болғандығы, сулы жерде өсетіндігі және оның емдік қасиеті тірек болып тұр. *Жалбызды жерде жан қалар* тіркесі тікелей *жалбыз* өсімдігінің емдік қасиетіне байланысты алынып тұр [7, 58-59]. Оның осы қасиетін халық байқап, бағамдап, қай кезде, қай ауру түріне, қалай қолданылатынын тәжірибе түрін-де жинақтап, осы уақытқа дейін өкпе қабынып ауырғанда, дауыс қарлыққанда, бүй-рек, бауыр ауырғанда ем үшін пайдаланып келеді. Осылай жалбыздың ғана емес, көптеген өсімдіктердің де бойына тән қасиеттерінің барлығын саралап, өз өмірінде пайдалана білген.

Сонымен, ата-бабаларымыздың тиісті өсімдіктердің ерекшеліктерін тани білуі, оның табиғатын аша білуі өсімдікке қатысты тұрақты тіркестерді қалыптастырған. Бұл тұрақты тіркестер қазақ халқының рухани, мәдени өмірінен, салт-дәстүрінен, наным-сенімінен, әдет-ғұрпынан хабардар етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. Алматы: Ғылым, 1989. 98 б.
- [2] Арыстанғалиев С., Рамазанов Е. Қазақстан өсімдіктері. Алматы: Рауан, 1977. 115 б.
- [3] Әділбаева Ұ. Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының уәжділігі: филол.ғыл.канд. дисс.: 10.02.02. Алматы: ҚазМҰУ, 2001. 74 б.
- [4] Өмірбекова Г. Неміс және қазақ тіліндегі фитонимдерді құрылымдық ономасиологиялық зерттеу: филол.ғыл.канд.дисс. автореф. Алматы, 2004. 85 б.
- [5] Қалиев Б. Өсімдіктер атаулары. Орысша-қазақша сөздік. Алматы: Ана тілі, 1993. 144 б.
- [6] Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. 1-11 т. Алматы: Мектеп, 1984. 120 б.
- [7] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Ғылым, 1983. 10 т. 102 б.